

Islamic Azad University, Lahijan Branch

Jurisprudence and Criminal Law Doctrines

آموزه‌های فقه و حقوق جزاء

HomePage: <http://jcd.liau.ac.ir>

Vol.1, No.1:Issue 1, Spring 2022, P 21-36

Receive Date: 06.04.2022

Accept Date: 18.05.2022

Article type: Original Research

Feasibility Study of Laboratory Abortion in Criminal Law of Iran

Jamal Beigi¹

Abstract

In vitro fertilization is one of the emerging issues in medical science, which is called laboratory embryo. In terms of the commonality of the in vitro embryo with the normal embryo, in addition to the obvious difference between the two, there are several legal questions about the rights and rulings of the in vitro embryo, including the rule of abortion in vitro fertilization. Until after the soul is breathed into it; That the life of a laboratory fetus, like the life of a natural fetus, has criminal protection and that abortion is a crime and requires the conviction of the perpetrator, the same punishment as a natural abortion; Therefore, the present article, with the aim of explaining the legal challenges and legal vacuum of criminalizing laboratory abortion in Iranian criminal law, by examining the reasons for the existing views, examines laboratory embryos with natural embryos in terms of criminal protection of the right to life and The possibility of criminalizing laboratory abortion is achieved.

Keywords: In vitro embryo, Abortion, Laboratory abortion, Criminalization of abortion.

¹. Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Maragheh Branch, Islamic Azad University, Maragheh, Iran. jamal.beigi@yahoo.com

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دانشگاه آزاد اسلامی واحد لاهیجان

Jurisprudence and Criminal Law Doctrines

آموزه‌های فقه و حقوق جزاء

سال اول - شماره ۱ - شماره پیاپی ۱ - بهار ۱۴۰۱، ص ۲۱-۳۶

نوع مقاله: پژوهشی تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۲۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۱۷

امکان سنجی جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی در حقوق کیفری ایران

جمال بیگی^۱

چکیده

لقاح و پرورش جنین در خارج از رحم، از مسائل مستحدثه‌ی دانش پزشکی است که از آن، به جنین آزمایشگاهی نام برده می‌شود. جهات اشتراک جنین آزمایشگاهی با جنین طبیعی، در کنار تفاوت مشهود میان آن دو، پرسش‌های حقوقی متعددی، درباره‌ی حقوق و احکام جنین آزمایشگاهی، فرا روی قرار می‌دهد که از آن جمله، حکم سقط جنین آزمایشگاهی، از هنگام لقاح تا پس از دمیدن شدن روح در آن است؛ اینکه حیات جنین آزمایشگاهی، همانند حیات جنین طبیعی، از حمایت کیفری برخوردار است و سقط آن، جرم و مستلزم محکومیت مرتکب آن، به همان مجازات سقط جنین طبیعی است؛ از این رو، نوشتار حاضر، با هدف تبیین چالش‌های حقوقی و خلاء قانونی جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی در حقوق کیفری ایران، با بررسی دلایل دیدگاه‌های موجود، به یکسانی جنین آزمایشگاهی با جنین طبیعی، از جهت حمایت کیفری حق حیات و امکان جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی دست می‌یابد.

واژگان کلیدی: جنین آزمایشگاهی، سقط جنین، سقط جنین آزمایشگاهی، جرم انگاری سقط جنین.

^۱. دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم شناسی، واحد مراغه، دانشگاه آزاد اسلامی، مراغه، ایران jamal.beigi@yahoo.com

دانش پزشکی با بهره‌گیری از روش‌های کمکی تولید مثل، فرزند آوری را برای زوج‌های ناباروری که در شرایط طبیعی، قادر به فرزند آوری نیستند، تا حدود زیادی فراهم کرده است. تولد کودکی که قسمتی از راه پیدایش او خارج از مسیر طبیعی است؛ بدین گونه که تلقیح اسپرم با تخمک، در خارج از رحم، انجام می‌شود، جنین، تا مدت معینی در داخل لوله آزمایش، پرورش می‌یابد و پس از آن، به رحم زن صاحب تخمک و یا مادر جانشین، انتقال می‌یابد و یا اینکه برای زادآوری زوجین نابارور، از جنین‌های اهدائی، استفاده می‌شود، پرسش‌های حقوقی خاصی را پیش رو می‌نهد که پاسخ به آن‌ها، فاقد سابقه در نظام حقوقی ایران است و از این رو، مقررات قانونی موجود، قادر به حمایت از جنین آزمایشگاهی نیست. رویه قضائی روشنی در این خصوص وجود ندارد و در نوشته‌های حقوقی نیز نوعاً، اثری از پاسخ به این پرسش‌ها یافت نمی‌شود. از آن جهت که برای پایداری نظم جامعه، وضع مقررات برای اداره و تنظیم این پدیده‌های نوظهور، ضروری است، دانش حقوق ناگزیر، از گام برداشتن در مسیر دست‌یابی به پاسخ پرسش‌هایی است که در این خصوص مطرح است.

امروزه، با توجه به باورهای دینی و اعتقادی جوامع، درباره‌ی سقط جنین، سه‌گرایش عمده بین نظام‌های حقوقی دنیا وجود دارد؛ برخی از نظام‌های حقوقی، به طور مطلق، سقط جنین را می‌پذیرند و آن را جایز می‌دانند، برخی دیگر که اکثریت نظام‌های حقوقی را سامان می‌دهند، نه تنها، سقط جنین را نمی‌پذیرند، بلکه برای آن، ضمانت اجراء هم قرار داده‌اند و گروه سوم هم در برخی موارد، سقط جنین را جایز و در برخی موارد دیگر، غیر جایز می‌دانند. حقوق ایران هم با تأسی از شرع مقدس اسلام و نظر فقهاء امامیه، اصل قبیح بودن سقط جنین را پذیرفته است و آن را فقط در مواردی خاص و معدود و در پی تأیید پزشک متخصص، اجازه می‌دهد.

بنابر این، حقوق جنین آزمایشگاهی و حقوق افرادی که این جنین، متعلق به آن‌ها است، یکی از مسائل مستحدثه و نوپیدا است که تبیین آن، لزوم استفاده از منابع فقهی و اصول حقوقی را می‌طلبد تا در پرتو آن، بتوان تصویب قوانین جدید لازم را جهت حمایت از جنین آزمایشگاهی پیشنهاد داد.

در این راستا، نوشتار پیش رو، مترصد نیل پاسخ به این پرسش‌ها است که آیا جنین آزمایشگاهی، دارای همان حقوقی است که جنین طبیعی داخل رحم مادر، از آن برخوردار است؟ پذیرش یا عدم پذیرش هریک از دو فرض قابل تصور در مسأله، چه چالش‌های حقوقی را در پی دارد؟ آیا پذیرش فرض یکسانی حقوق میان جنین طبیعی و جنین آزمایشگاهی، ضرورت جرم‌انگاری سقط جنین آزمایشگاهی را در سیاست جنایی ایران، توجیه می‌کند؟

۱. مفهوم شناسی

بررسی و تبیین حقوقی ضرورت جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی در ایران، به مرور و آشنایی اجمالی با مفاهیم زیر نیازمند است:

۱-۱. جنین

در لغت و عرف، جنین، موجودی است که از لقاح یا ترکیب سلول‌های جنسی زن و مرد تشکیل می‌یابد و طی مراحل رشد او در داخل رحم است (معین، ۱۳۷۱، ۱۸۵/۱)، ولی از دیدگاه پزشکی، جنین، موجودی است که از لقاح و تقسیمات سلول تخم، حاصل می‌شود و پس از آن، دوران رشد خود را آغاز می‌کند (آهنگران و نوراحمدی، ۱۳۹۸، ۸۵)؛ چه در داخل رحم و چه در خارج آن.

در قانون مدنی و قانون مجازات اسلامی، واژه جنین به مفهوم عرفی و لغوی آن به کار رفته است. قانون مدنی در مواد: ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۷۵، ۸۷۸، ۹۵۷ و ۹۹۳، از این مفهوم، استفاده کرده است. منظور از جنین در مواد ۷۱۶ تا ۷۲۰ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ و همچنین مواد ۶۲۲ تا ۶۲۴ کتاب تعزیرات و مجازات‌های بازدارنده‌ی مصوب سال ۱۳۷۵، همان جنین به مفهوم عرفی آن است که از زمان انعقاد نطفه و به عبارت دقیق‌تر، از زمان تحقق لقاح تا زمان وضع حمل را شامل می‌شود.

در سوره‌ی مبارکه‌ی مؤمنون، آیات شریفه‌ی ۱۲-۱۴ نیز مراحل خلقت انسان چنین بیان می‌شود: «ما انسان را از عصاره‌ای از گل آفریدیم، آن‌گاه، آن را نطفه‌ای در قرارگاه مطمئن رحم جای دادیم و سپس نطفه را به علقه (خون بسته) تبدیل و علقه را نیز به مضغه (جنین به صورت توده گوشت در آمده) تغییر وضعیت دادیم و مضغه را نیز به صورت استخوان (همراه با استخوان) خلق کردیم و به آن استخوان، گوشت رویاندیم و وقتی گوشت و استخوان‌بندی آن، تمام شد، نوبت به خلق آخر، یعنی: دمیدن روح به انسان رسید».

این آیات، به تداوم نسل آدم از طریق یک نطفه زن و مرد و قرار گرفتن آن در قرارگاه رحم اشاره می‌کنند (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ۲۶۱/۱۴). در آیه‌ی شریفه‌ی دیگری از قرآن کریم آمده است که انسان را از نطفه امشاج، یعنی: از ترکیب سلول جنسی نر و ماده آفریدیم (نساء، ۲). همچنین، در آیات شریفه‌ی دیگری از قرآن کریم می‌فرماید: انسان را از آب جهنده یا ماء دافق (طارق، ۵) و یا از آب مهین (مرسلات، ۱۹) خلق کردیم. در آیه‌ی شریفه‌ی ششم از سوره‌ی مبارکه‌ی زمر نیز می‌فرماید: شما را در بطون مادرانتان و در تاریکی‌های سه‌گانه خلق کردیم و بالاخره قرآن کریم، پس از بیان اینکه خلقت انسان، نخست از گل و خاک بوده است،

می‌فرماید: انسان از قطره آب، به وجود آمده است و آن‌گاه، به علقه تبدیل شده است و سپس، آفریده و آراسته گردید. با توجه به آیات مذکور، مراحل خلقت انسان یا احوال جنینی او، از آب و نطفه شروع و در آخر، به انسان تبدیل می‌شود. مراحل مختلف جنینی انسان، دارای شگفتی‌هایی است که علم جنین‌شناسی، آن را بررسی و بیان می‌کند.

در علم پزشکی، برای تشکیل یک جنین، تحقق لقاح بین اسپرم و تخمک، ضرورت دارد. بعد از نفوذ اسپرم به داخل تخمک و بارور شدن آن - که از طریق ادغام مواد ژنتیکی دو سلول جنسی صورت می‌گیرد - موجودی به وجود می‌آید که آن را زیگوت یا زایگوت می‌نامند؛ بنابراین، به سلول حاصل از لقاح تخمک و اسپرم، قبل از شروع تقسیم سلولی آن زیگوت می‌گویند (صفا، ۱۳۸۳، ۲۳۶). تشکیل زایگوت، با مشاهده‌ی دو پیش هسته، در داخل تخمک، تشخیص داده می‌شود. می‌توان باروری تخمک را ۱۲ الی ۱۸ ساعت پس از لقاح، مشاهده کرد و در نتیجه، تشکیل زایگوت را تشخیص داد. پس از حدود ۲۴ ساعت از زمان باروری، اولین تقسیم سلولی در زایگوت آغاز می‌شود. از زمان تقسیم اولیه سلول‌های زایگوت تا هشت هفته بعد از آن، زایگوت را رویان یا امبریو^۱ می‌نامند و به عبارت دیگر، رویان یا امبریو، اصطلاحی است که برای توصیف مراحل اولیه‌ی رشد جنین، به کار می‌رود و از مرحله‌ی شروع تقسیم سلولی تا هفته‌ی هشتم حاملگی را در برمی‌گیرد (آخوندی و صادقی، ۱۳۸۲، ۳۲۰).

زایگوت که حاصل لقاح گامت‌های نر و ماده است، یک موجود تک سلولی است و عمر آن در حدود ۲۴ ساعت است. بعد از ۲۴ ساعت از زمان تشکیل زایگوت، تقسیم سلولی آن، آغاز می‌شود و از زمان شروع تقسیم سلولی تا هفته‌ی هشتم حاملگی، موجود موسوم به جنین را رویان می‌نامند. رویان در مرحله‌ی ۱۶ سلولی، به شکل یک گره توپُر کوچکی درمی‌آید که مورولا نام دارد. در پزشکی، به این موجود، از هفته‌ی نهم باروری تا زمان وضع حمل، جنین اطلاق می‌شود؛ بنابراین، در ادبیات پزشکی، جنین، واژه‌ای است که برای توصیف موجود در حال رشد در داخل رحم، از هفته‌ی نهم حاملگی تا پایان آن، اطلاق می‌شود. جنین، به دو روش طبیعی و آزمایشگاهی نضج می‌یابد.

۲-۱. لقاح سلول‌های جنسی

باروری یا لقاح، عبارت از نفوذ یک اسپرم به داخل تخمک بالغ و ادغام مواد ژنتیکی این دو سلول جنسی، برای تشکیل زیگوت است (آخوندی و صادقی، ۱۳۸۲، ۳۱۰). بدون وجود دو گامت یا سلول جنسی نر و ماده، امکان تحقق لقاح، وجود ندارد. لقاح یا باروری، عمل پیچیده‌ای است که باید در محدوده‌ی زمانی مشخص انجام پذیرد. سلول جنسی مرد یا اسپرم، همیشه

^۱. Embryo.

آمادگی لازم را برای باروری تخمک دارد؛ اما تخمک زن، پس از هر دوره‌ی تخمک گذاری، تنها، در محدوده‌ی زمانی ۱۲ تا ۲۴ ساعت پس از آزاد شدن، قابل باروری است.

لقاح به دو روش، انجام می‌شود:

الف) لقاح طبیعی

در لقاح طبیعی، نفوذ یک اسپرم به داخل تخمک، بدون استفاده از فناوری‌های کمکی باروری^۱ و در داخل بدن زن، انجام می‌گیرد.

ب) لقاح آزمایشگاهی

از موضوعات مهمی که در دهه‌های اخیر در علم پزشکی، افزایش چشمگیری داشته است، تولید جنین آزمایشگاهی و یا به عبارتی، لقاح مصنوعی است (قاسم زاده و صنعتگر، ۱۳۹۵، ۱۰۳). این اقدام، زمانی انجام می‌یابد که هیچیک از شرایط لازم برای تحقق لقاح طبیعی، وجود ندارد و باروری یا لقاح، به صورت طبیعی، امکان پذیر نیست؛ در این صورت، با استفاده از روش‌های نوین درمان ناباروری (راسخ و برومند، ۱۳۹۹، ۴۴۷) و همین‌طور فن‌آوری‌های کمکی باروری یا روش‌های پیشرفته درمان نازایی، به لقاح مصنوعی، روی می‌آورند.

منظور از لقاح مصنوعی، این است که در مراحل از فرآیند لقاح، بشر، به صورت غیرطبیعی دخالت می‌کند؛ اعم از اینکه بعد از دخالت انسان، لقاح، در داخل بدن زن صورت گیرد، همانند IUI و یا اینکه باروری سلول‌های جنسی، در خارج از بدن و در محیط آزمایشگاه تحقق پذیرد و پس از آن، جنین تشکیل یافته، قبل یا بعد از تکثیر سلولی، به رحم زن انتقال یابد. بدین علت، به لقاح مصنوعی یا آزمایشگاهی روی آورده می‌شود که همیشه، امکان تحقق لقاح طبیعی، برای انسان فراهم نیست (فیض الهی، ۱۳۸۹، ۲۱۱).

۳-۱. سقط جنین

سقط جنین، از موضوعات مشترک دانش‌های: فقه، حقوق و پزشکی است که ذیلاً، به اختصار، از آن، سخن می‌رود:

۱-۳-۱. تعریف فقهی سقط جنین

فقهاء، در تعریف جنین، به ذکر معنای لغوی آن، بسنده می‌کنند و بیان می‌دارند که جنین، از جنان، به معنای مستور بودن است (رشید پورائی و همکاران، ۱۳۹۹، ۶۹۱) و در کتاب دیات، به مراحل مختلف جنین، اشاره و دبه‌ی سقط آن را ذکر می‌کنند.

^۱ . ART

به نظر می‌رسد فقهای عظام، به معنای مصطلح سقط جنین، در عرف و لغت، توجه دارند و از این رو، سقط جنین، از دیدگاه فقهی، اخراج جنین از رحم مادر، قبل از موعد زایمان، به طریق غیرطبیعی است، به طوری که زنده به دنیا نیاید و یا نتواند به حیات خود ادامه دهد.

۳-۱-۲. تعریف حقوقی سقط جنین

در قوانین ایران، از جمله قانون مجازات اسلامی، با وجود اختصاص چندین ماده به جنین و حمایت از آن (بیگی، ۱۳۹۹، ۷)، تعریفی از سقط جنین بیان نشده است.

برخی از حقوقدانان، در نوشته‌های خود، تعریف‌هایی برای سقط جنین بیان کرده‌اند و غالباً، آن را اخراج قبل از موعد می‌دانند به نحوی که پس از بیرون آمدن جنین، از رحم، قابل زیستن نیست (بیگی، ۱۳۸۴، ۶۷). نویسندگان کتب حقوقی، سقط جنین را توأم با حاملگی می‌دانند و معتقد هستند: عنصر مادی جرم سقط جنین، با انجام هر نوع فعل مثبت مادی بر روی زن حامله واقع می‌شود و از این رو، سقط جنین را خاتمه‌ی پیش از موعد حاملگی تعریف می‌کنند.

به نظر می‌رسد: در تعاریف فوق، تنها، به فعل مثبت مادی، توجه شده است؛ در صورتی که سقط جنین، با فعل منفی و یا ترک فعل هم انجام می‌یابد؛ مانند زمانی که امکان سقط جنین با بوی متعفن وجود دارد (بیگی و آزموده، ۱۳۹۹، ۹۵) و مادر از خروج از آن مکان، جلوگیری می‌کند.

موارد مذکور، جنین آزمایشگاهی را هم در برمی‌گیرد؛ مثل بی‌مبالاتی و ترک فعل پزشکی و حتی مادر، در نگهداری جنین، که می‌تواند موجب سقط جنین شود.

با توجه به مطالب فوق، می‌توان از دیدگاه حقوقی، سقط جنین را چنین تعریف کرد: هر نوع فعل یا ترک فعلی که مانع رشد و تکامل جنین شود و در نهایت به مرگ جنین منتهی گردد که بی‌شک، این تعریف جنین آزمایشگاهی را هم شامل می‌شود.

۳-۳-۱. تعریف پزشکی سقط جنین

سقط جنین، یکی از مهمترین مسائل پزشکی در ایران است که در برگیرنده‌ی چالش‌های فقهی، حقوقی و اخلاقی است (رشید پورائی و همکاران، ۱۳۹۹، ۶۸۹). با توجه به اینکه اگر جنین قبل از ۲۸ هفتگی از رحم خارج شود، قابلیت حیات را در بیرون از رحم ندارد، بنابر این سقط جنین، از نظر پزشکی، خروج عمدی یا خود به خودی جنین، از رحم است، قبل از اینکه قادر به زندگی در خارج رحم باشد که دارای چهار نوع است:

۱) سقط جنین خود به خودی

۲) سقط جنین درمانی یا طبی

۳) سقط جنین جنایی

۴) سقط جنین ناشی از ضربه

۲. ضرورت حمایت از جنین آزمایشگاهی

در جهت تبیین ضرورت جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی در ایران و تسری حمایت‌های به عمل آمده از جنین طبیعی به جنین آزمایشگاهی، مقایسه‌ی میان جنین آزمایشگاهی و جنین طبیعی، از جهات ذیل قابل توجه است:

۲-۱. شأن انسانی

انسان موجودی دارای جسم و روح است. این روح انسانی است که او را از دیگر موجودات زنده، متمایز می‌کند و یکی از منشأهای اصلی کرامت انسانی است. عقل انسان نیز که در برخی روایات و تفاسیر موجب افضلیت و کرامت انسانی شمرده می‌شود، از وجود همین جزء روحانی انسان است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۱۸۹/۱۵).

دین اسلام، حیات طبیعی آدمی را به دو دوره، تقسیم می‌کند؛ قبل از ولوج روح و بعد از ولوج روح؛ که هر دو دارای حرمت است و تجاوز به حقوق آن، موجب برخی از احکام و ضمانت اجراءهای قانونی و فقهی است. هر چند که شرع مقدس اسلام، در برخی موارد، به تجویز سقط جنین حکم داده است، ولی این تجویز را با دیه مقدر همراه داشته است (امیریان و گودرزی، ۱۳۹۸، ۲۶).

علت اینکه در فقه اسلامی برای سقط جنین، دیه مقدر شده است، همان توجه به شأن انسانی جنین است و با توجه به اینکه جنین آزمایشگاهی هم مانند جنین طبیعی قبل از ولوج روح انسان بالقوه است، یعنی: به مرتبت انسانی نزدیک شده است و دارای شئون نزدیک به شأن انسانی است می‌تواند همانند جنین طبیعی، در صورت سقط و از بین بردن آن، دارای دیه باشد و وجود دیه برای جنین نشان می‌دهد که جنین لاقط، بخشی از وجود انسان را تشکیل می‌دهد که دارای کرامت است (بیگی، ۱۴۰۰، ۳۹). ظاهراً، در حرمت سقط جنینی که روح در آن دمیده شده است، بین فقهای شیعه و سنی اختلاف نظری وجود ندارد و چون جنین جنینی، انسان و دارای نفس است؛ بنابر این، تمام آیات و احادیثی که قتل انسان و نفس را حرام می‌دانند، شامل جنین آزمایشگاهی هم می‌شود.

اما در مورد سقط جنین فاقد روح و زندگی انسانی، علمای اهل سنت نظراتی دارند و جمعی آن را جایز می‌دانند، ولی فقهای شیعه آن را حرام می‌دانند - که البته این حکم استثنائاتی هم دارد - و دلیل آن را حرمت مطلق سقط جنین در احادیث بیان کرده‌اند (محسنی، ۱۳۸۸، ۳۹۳)؛ از آن جمله، روایتی است که راوی آن می‌گوید: به امام عرض کردم: زخم از حمل می‌ترسد و دارو می‌خورد، تا محتویات در رحم خود را ببندازد، آیا این عمل را انجام بدهد؟ امام (ع) فرمودند:

نه؛ به امام(ع) عرض کردم: آن چیزی که سقط می‌شود، تنها، نطفه است و هنوز، جنین، کامل نشده است، امام(ع) فرمودند: اول آفرینش انسان، نطفه است (حر عاملی، ۱۴۱۴، ۲۱۳/۱۹).

حر عاملی، مؤلف کتاب وسائل الشیعه، از جمله کسانی است که در باب ۷ از ابواب قصاص نفس، به حرمت از بین بردن حمل، تصریح کرده است؛ گرچه نطفه باشد. وی، مستند حکم را هم روایاتی از ائمه‌ی اطهار(ع) ذکر می‌کند.

همچنین اگر شخصی موجب شود که منی مردی، بیرون از رحم ریخته شود، نظر برخی از فقهاء، از جمله حضرت امام خمینی(ره) این است که فرد مذکور، باید ۱۰ دینار به صاحب منی بپردازد و اگر شوهری، بدون اذن همسر خود، این کار را انجام دهد، باید همان دیه را به همسر خود بپردازد (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ۱۹۵/۴).

البته، بعضی‌ها در علم پزشکی، به این تقسیم‌بندی برای جنین به قبل از ولوج روح و بعد از ولوج روح، ایراد گرفته‌اند و اعتقاد دارند که جنین فاقد حیات وجود ندارد و حتی اسپرم مرد هم قبل از عمل لقاح با تخمک زن، دارای حیات است؛ البته، شرع مقدس نیز درباره‌ی وضعیت قبل از ولوج روح نیز دارای حکم است و از این رو، فقیهان در این راستا، بیان می‌دارند که عزل منی، جایز نیست و دارای عقوبت شرعی است؛ چون هر آن چیزی که خداوند خلق کرده است دارای شعور است؛ البته، فقهاء، درباره‌ی جواز عزل، دارای اختلاف نظر هستند، برخی، بر این عقیده هستند که عزل منی، با اجازه‌ی همسر، جایز است، ولی آن چیزی که محل اتفاق است، عدم جواز عزل است (شهید ثانی، ۱۳۸۲، ۱۴۷/۳).

پزشکان، در این رابطه می‌گویند: جنین مدت‌ها قبل از اینکه مادر، حرکت او را در شکم خود احساس کند، دارای حرکت است، منتهی چون، کیسه‌ی نگهدارنده‌ی جنین، بزرگ و خود جنین، کوچک است، مادر، حرکت جنین را احساس نمی‌کند و وقتی که جنین بزرگ می‌شود و فضای بیشتری در کیسه‌ی نگهدارنده، اشغال می‌کند، مادر حرکات پای او را احساس می‌کند.

۲-۲. حق حیات

از مهمترین حقوق جنین، در فقه اسلامی، حق حیات و نیز حق برخورداری از سلامت جسمانی است؛ چرا که سقط جنین، مبنایی دینی ندارد و از نظر اخلاقی بسیار مذموم است (علیزاده و غریبی، ۱۳۹۷، ۳۱۱)؛ بر این اساس، در فقه اسلامی، هرگونه اسقاط عمدی جنین، به ویژه، پس از دمیده شدن روح، جرم به شمار می‌رود و پرداخت دیه را بر مرتکب آن واجب می‌سازد. همچنین، نقض سلامت جسمانی جنین، با ایجاد جرح و نقص عضو و مانند این‌ها نیز مشمول حکم پرداخت دیه است.

از جمله مصادیق اهمیت حیات جنین در فقه اسلامی، این حکم است که در صورت مرگ زن باردار، باید با شکافتن رحم او جنین زنده را از مرگ، نجات داد. جنین، حتی اگر از راه نا مشروع ایجاد شده باشد، واجد حرمت و دارای گونه‌ای از اهلیت متزلزل است؛ یعنی: از برخی حقوق، برخوردار است؛ هرچند استقرار آن‌ها، منوط به زنده متولد شدن جنین است.

فلاسفه قدیم، حیات را به سه نوع تقسیم می‌کردند: حیات نباتی که غذا، هوا و حرارت می‌خواهد و رشد دارد؛ حیات حیوانی که افزون بر امور مذکور، دارای احساس و حرکت اختیاری است و حیات انسانی که افزون بر احساس و حرکت ارادی، قابلیت ادراک را هم دارد.

اطباء، تقسیم دیگری از حیات دارند:

(۱) حیات حیوانات منوی در منی مرد

(۲) حیات تخمک زن پس از لقاح با حیوان منوی مرد و چسبیدن به دیواره رحم زن و قبل از آن.

(۳) حیات عضوی، مانند: حیات کلیه و قلب و ... که از بدن اهداء کننده‌ی عضو، جدا می‌شود و برای مدتی، یعنی: تا زمان پیوند آن به فرد گیرنده‌ی عضو، در یخچال طبی نگهداری می‌شود.

(۴) حیات جسدی.

(۵) حیات بعضی از اجزای بدن، پس از مرگ، مثل: موی سر شخص مرده (محسنی، ۱۳۸۸، ۳۹۴).

با امعان نظر در فقه اسلامی، می‌توان گفت که همه‌ی اقسام حیات - اعم از فقهی و طبی - دارای ارزش و کرامت است و کسی حق از بین بردن و سلب حیات آن را ندارد و در صورتی که کسی، مرتکب سلب حیات، در هر مرحله‌ای شود، باید افزون بر جبران خسارت، تعزیر و مجازات شود و با توجه به مشترکات میان جنین آزمایشگاهی و جنین طبیعی، این حیات، هر دو گونه‌ی جنین طبیعی و جنین آزمایشگاهی را در برمی‌گیرد.

۳-۲. ملاحظات اخلاقی

زمانی بود که انسان‌ها، ناباروری را تقدیر الهی می‌دانستند که یا باید با این تقدیر می‌ساختند و یا همدیگر را رها می‌کردند؛ ولی امروزه، با پیشرفت‌هایی که در حوزه پزشکی، پدید آمده است، آدمیان می‌توانند بسیاری از درهای بسته را باز و دردهای بی‌درمان را درمان کنند.

در اخلاق اسلامی، این آزادی و حق، برای زوجین، وجود دارد که برای رفع محدودیت‌های جنسی خویش، به لقاح مصنوعی، روی آورند و به این روش، صاحب فرزندی شوند و منعی هم از این حق و آزادی، در آیات و روایات، وجود ندارد و از این رو، زوجین نابارور، می‌توانند با تمسک به اصل برائت، از این حق، استفاده کنند؛ البته، در اخلاق اسلامی، محدودیت‌های

خاصی در این مورد، بیان شده است و باید با رعایت اصول و پرهیز از حرمت‌ها، از روش لقاح مصنوعی برای فرزند دار شدن استفاده کرد (شهریاری، ۱۳۸۶، ۳۹۶)؛ هر چند که برخی، برابر این نعمت الهی که در اختیار علم پزشکی قرار دارد، خدشه وارد می‌سازند و به حقوق آن، از جمله حق حیات، نادیده می‌انگارند (موسوی رکنی، ۱۳۹۳، ۱۰۷).

ناباروری، افزون بر اینکه نوعی نقص و بیماری در جسم به شمار می‌آید، موجب بیماری‌های روحی نیز می‌شود و نوعی افسردگی و بی‌علاقگی زن و شوهر را نسبت به یکدیگر در پی دارد؛ پس، اخلاق خانواده، چنین اقتضاء دارد تا از تمام وسایل و امکانات، برای رفع این صدمات روحی استفاده شود و این، از الزامات اخلاقی خانواده است؛ بنابر این، سقط جنین طبیعی و یا آزمایشگاهی، مانع استفاده‌ی فرد از حق و آزادی مذکور و در مواردی، موجب صدمات روحی جبران‌ناپذیری است؛ کسی که مانع استفاده از حق مزبور است و باعث ورود خسارت روحی و مادی بر دیگری گردد، از نظر اخلاقی مکلف به جبران و قابل مجازات است (گلباغی ماسوله، ۱۳۹۶، ۵۸).

۳. جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی در حقوق ایران

درباره‌ی امکان جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی، همانند سقط جنین طبیعی، در حقوق کیفری ایران، دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد:

۱-۳. دیدگاه عدم امکان جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی

عده‌ای اعتقاد دارند که سقط جنین آزمایشگاهی، جرم نیست و برای اثبات دیدگاه خود، دلایل زیر را بیان می‌کنند:

۱) گسترش دایره‌ی شمول جرم، با اصول قانون‌گذاری، مانند: اصل جرم انگاری حداقلی، مغایر است؛ و جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی، مصداق گسترش دامنه‌ی جرم انگاری است که جامعه‌ی پیشرفته‌ی امروز، عدم آن را اقتضاء دارد و از این رو، از جرم انگاری بسیاری از اعمال، هرچند غیر اخلاقی خودداری می‌کند و واکنش‌های غیر کیفری را برای مقابله با آن‌ها برمی‌گزیند. ۲) جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی، مانع رشد علمی در حوزه‌ی درمان ناباروری از طریق جنین آزمایشگاهی است؛ چه اینکه ترس از مجازات، باعث می‌گردد، محققان، رغبت و انگیزه‌ی خود را نسبت به پژوهش در این زمینه از دست دهند و البته، چنین چیزی، نه به نفع رشد علمی کشور است و نه موجب بهره‌مندی جامعه از دستاوردهای علمی است.

۳) توجه، اهتمام و حمایت از تولید مثل به روش جنین آزمایشگاهی، باعث از دست رفتن حرمت زن و ارزش مادری و در نتیجه، بی‌توجهی به ازدواج و هدف زناشویی است و این امر، مغایر با

اصول اخلاقی، انسانی و اسلامی است؛ از این رو، محملی برای سخن از جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی وجود ندارد.

۴) میان جنین داخل رحم و جنین آزمایشگاهی تفاوت‌های آشکاری وجود دارد که خود، باعث تفاوت آنان از نظر حقوقی است و از جمله‌ی این تفاوت‌ها، جرم انگاری سقط جنین طبیعی و عدم جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی است.

۵) از نظر علمی، لقاح اسپرم مرد و تخمک زن، دارای فرآیندی است و همواره، این احتمال، وجود دارد که در پی لقاح، نطفه تکامل نیابد و در نهایت، به یک انسان تبدیل نشود و البته، فرض امکان جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی، به انتفای احتمال مذکور، منوط است.

۶) چون جنین آزمایشگاهی دارای روح نیست، لذا جنین به شمار نمی‌آید و تنها، موجودی آزمایشگاهی است که صرفاً، بر روی آن، آزمایش انجام می‌شود و از این رو، می‌توان پس از اتمام دوره آزمایش آن را از بین برد (گلباغی ماسوله، ۱۳۹۸، ۳۰۲).

۳-۲. دیدگاه امکان جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی

عده‌ای دیگر معتقد هستند که می‌توان سقط جنین آزمایشگاهی را همانند سقط جنین طبیعی، جرم تلقی کرد؛ اینان دلایل اثبات دیدگاه خود را به شرح زیر و در قالب پاسخ به استدلال مخالفان جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی، بیان می‌دارند:

۱) جرم انگاری سقط جنین آزمایشگاهی، خلاف اصول قانون‌گذاری و مغایر اصل جرم انگاری حداقلی نیست؛ زیرا دایره‌ی شمول جرم را گسترش نمی‌دهد، بلکه از حقوق کسانی دفاع و حمایت می‌کند که توانایی دفاع از حق خود را ندارند (روحانی، ۱۳۷۶، ۸۰).

۲) رشد علمی و پیشرفت جامعه و پدیدار شدن پدیده‌های نوی علمی و اجتماعی، سبب به وجود آمدن گزاره‌های جدید حقوقی است که خود، به حمایت و ضمانت، نیازمند هستند؛ چه اینکه بقاء این پدیده‌های نو پیدا و امتداد رشد علمی و پیشرفت جامعه، به آن حمایت‌ها و ضمانت‌ها وابسته است و درمان ناباروری به روش جنین آزمایشگاهی، در زمره‌ی این پدیده‌های نو پیدا و از مصادیق رشد علمی است؛ از این رو، دفاع از حقوق جنین آزمایشگاهی و جرم انگاری سقط آن، نه تنها، مانع رشد علمی و پیشرفت جامعه نمی‌شود، بلکه خود، نشانه‌ی پویایی جامعه‌ی علمی است.

۳) منظور از جنین آزمایشگاهی، جنینی است که همانند جنین طبیعی، از یک پدر و مادر و یک اسپرم و تخمک مشخص، به وجود می‌آید و فقط، از لحاظ شرایط لقاح، با جنین طبیعی متفاوت است؛ از این رو، جنین آزمایشگاهی، صرفاً یک موجود آزمایشگاهی نیست، بلکه جنینی متعلق به پدر و مادری مشخص است که به جهت وجود مشکل در باروری و فرزندآوری طبیعی، با

رعایت شرایط مقرر در شرع مقدس اسلام، به فرزندآوری به روش جنین آزمایشگاهی، تصمیم می‌گیرند و بی شک، حیات چنین جنینی، مستلزم حمایت حقوقی و کیفری و سقط آن، مستلزم جرم انگاری است.

۴) هر چند جنین طبیعی و جنین آزمایشگاهی، در برخی از جهات، متفاوت هستند، ولی از مهمترین ویژگی‌های مشترک جنین آزمایشگاهی و جنین طبیعی داخل رحم، یکسانی در سیر تکاملی و دارا بودن روح است و این امر، خود، اشتراک آن دو را در جرم انگاری سقط، در پی دارد.

۵) زمان باروری از زمان انعقاد نطفه است و از این جهت، فرقی بین جنین آزمایشگاهی و جنین طبیعی داخل رحم نیست. هم علم پزشکی و هم فقه اسلامی، حیات جنین را از لحظه لقاح می‌دانند و از جهات حمایتی، دارای حکمی واحد می‌شمارند و از این رو، در صورت سقط هر یک، جانی، به پرداخت دیه، محکوم است.

۶) جنین آزمایشگاهی در شرایط خاصی به وجود می‌آید و تنها، برای زوجینی تجویز می‌شود و اجازه‌ی آن، صادر می‌گردد که از طریق طبیعی و عادی به باروری و فرزندآوری قادر نیستند و از طرفی دیگر، در روایات، عنوان جنینی که مورد حمایت است، به صورت مطلق بیان شده است و این اطلاق هر دو گونه‌ی جنین طبیعی و آزمایشگاهی را در برمی‌گیرد.

افزون بر این، احتمال تبدیل شدن جنین آزمایشگاهی همچون جنین طبیعی، در آینده، به یک خلقت کامل و دارای حیات انسانی، برابر است و از این رو، فرقی بین جنین طبیعی داخل رحم و جنین آزمایشگاهی وجود ندارد و مستفاد از روایات نیز است که جنین بما هو جنین، موضوع حمایت شرعی و حقوقی است که در نتیجه، حمایت از جنین آزمایشگاهی و جرم انگاری سقط آن را نیز در برمی‌گیرد (گلباغی ماسوله، ۱۳۹۹، ۱۳۵).

نتیجه‌گیری

جنین آزمایشگاهی، یکی از دستاوردهای علم پزشکی در قرن حاضر است که متخصصان حوزه‌های فقه و حقوق را به اظهار نظر درباره‌ی شئون فقهی و حقوقی آن می‌طلبد. در حال حاضر، قانون‌گذار ایرانی از بین بردن جنین آزمایشگاهی را سقط جنین نمی‌داند و سقط آن را جرم تلقی نکرده است. اتخاذ چنین سیاستی، از این رو است که اولاً، قانون ایران، سقط جنین را تعریف نکرده است؛ ثانیاً، در ماده‌ی ۷۱۶ قانون مجازات اسلامی، تنها، نطفه‌ی در داخل رحم، مورد حمایت قرار گرفته است؛ ثالثاً، علمای حقوق هم تعریف جامعی برای سقط جنین ارائه نداده‌اند، بلکه تعریف پزشکی سقط جنین را بیان می‌دارند که شامل سقط جنین آزمایشگاهی نیست.

اما با توجه به متون فقهی، بعد از انعقاد نطفه، از بین بردن آن، حتی قبل از دمیده شدن روح در آن، حرام است؛ بنابراین این، می‌توان گفت: شرع اسلام، برای نطفه‌ای که خارج از رحم پرورش می‌یابد و متعلق به زوجین مشروعی است که به صورت طبیعی نمی‌توانند بارور و دارای فرزند شوند و با استفاده از علوم پزشکی می‌خواهند به نعمت فرزندآوری دست یابند، همان ارزشی را در نظر می‌گیرد که جنین طبیعی داخل رحم؛ چنانکه جنین آزمایشگاهی، به همان اندازه برای پدر و مادر آن، ارزشمند است که برای پدر و مادر آن، دارای ارزش است.

سقط جنین و از بین بردن آن، نه تنها، از لحاظ اعتقادی و مذهبی، بلکه از نظر حقوقی و اخلاقی هم صحیح نیست و می‌توان به استناد دلایل زیر به جرم‌انگاری سقط جنین گرایید: نخست اینکه جنین آزمایشگاهی همانند جنین داخل رحم قابلیت تبدیل شدن به یک انسان کامل را دارد؛ یعنی: بالقوه، انسان است و می‌تواند وارد زندگی انسانی شود و لذا از بین بردن آن، همچون جنین طبیعی مجاز نیست.

افزون بر آن، حق حیات، برای همه است و کسی نمی‌تواند این حق را از موجودی زنده، سلب کند و اگر جنین در آزمایشگاه می‌تواند مراحل رشد علمی و پزشکی را طی کند و در نهایت، با استقرار در رحم مادر، زنده متولد شود، کسی نمی‌تواند این حق را از او سلب کند. حیات، فی نفسه، مقدس و محترم است و کسی، به از بین بردن آن، مجاز نیست؛ حیات همه‌ی انسان‌ها ارزشمند است و حیات هیچ کسی بر دیگری، برتری ندارد و از آنجا که جنین آزمایشگاهی، بالقوه انسان شمرده می‌شود، او نیز در حق حیات، با جنین طبیعی داخل رحم، فرقی ندارد. شخص به موجودی اطلاق می‌شود که توانایی ذاتی برای ادامه حیات را دارد و جنین آزمایشگاهی هم از چنین توانایی برخوردار است و از این رو، دارای شخصیت است و نمی‌توان و نباید آن را از بین برد؛ چه اینکه خلقت، از زمان انعقاد نطفه، آغاز می‌شود و فرقی ندارد که این نطفه، در داخل رحم انعقاد یابد و یا در محیطی آزمایشگاهی؛ از این رو، از بین بردن جنین، چه طبیعی و چه آزمایشگاهی، جرم و مرتکب آن، به پرداخت دیه، محکوم است.

البته، به نظر می‌رسد، تا زمان جرم‌انگاری سقط جنین آزمایشگاهی، می‌توان چنین سقطی را در قالب تخلف اداری و انضباطی، مورد رسیدگی قرار داد؛ با این توضیح که اگر پزشک یا دستیار او در مراحل مختلف از زمان انعقاد نطفه تا وارد کردن جنین به رحم، سهل‌انگاری کند، این رفتار می‌تواند تخلف صنفی تلقی گردد؛ برای مثال، پرستاری، بعد از عمل لقاح، مرتکب عملی شود که جنین داخل دستگاه آزمایشگاهی، از بین برود و قابلیت انتقال به رحم را از دست دهد و یا مثلاً، در اثر سهل‌انگاری و بی‌احتیاطی مسئول تأسیسات آزمایشگاهی، برق اضطراری روشن نشود و چندین جنین از بین برود.

کتاب‌شناسی

قرآن کریم

۱. آخوندی، محمد مهدی، صادقی، محمد رضا، (۱۳۸۲)، ضرورت به کارگیری تکنیک‌های باروری کمکی در تولید مثل انسان، روش‌های نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق، انتشارات پژوهشکده ابن‌سینا و سمت، تهران.
۲. آهنگران، محمد رسول و نوراحمدی، انسیه، (۱۳۹۸)، « حکم فقهی سلب حیات از جنین‌های آزمایشگاهی »، مجله علمی پژوهشی فقه پزشکی، دوره یازدهم، شماره ۳۸.
۳. امیریان فارسانی، امین و گودرزی، مریم، (۱۳۹۸)، « بررسی تطبیقی جرم سقط جنین در ایران و انگلستان »، فصل‌نامه‌ی الکترونیکی پژوهش‌های حقوقی قانون یار، دوره ی دوم، شماره ۸.
۴. بیگی، جمال، (۱۴۰۰)، « اضطراب در قتل عمدی؛ خلاء قانونی و راهکار فقهی »، فصل‌نامه‌ی فقه جزای تطبیقی، دوره ی اول، شماره ی ۴.
۵. بیگی، جمال، (۱۳۹۹)، « سیاست جنایی ایران در ماده ۳۸۱ قانون مجازات اسلامی »، فصل‌نامه‌ی پژوهش‌های حقوقی میان رشته‌ای، دوره ی اول، شماره ی ۴.
۶. بیگی، جمال، (۱۳۸۴)، بزه‌دیدگی اطفال در حقوق ایران، انتشارات میزان، تهران، چاپ اول.
۷. بیگی، جمال، آرموده، ادریس، (۱۳۹۹)، « قتل عمد غیر اصابتی در فقه اسلامی و مقررات ایران »، پژوهش-نامه‌ی حقوق تطبیقی، دوره ی چهارم، شماره ی ۵.
۸. جعفر زاده، میر قاسم، (۱۳۷۷)، « درآمدی بر مسائل فقهی حقوقی ART بولتن تولید مثل و نازایی »، پژوهشکده‌ی بیولوژیکی و بیوتکنولوژی جهاد دانشگاهی، شماره ی ۲.
۹. جمعی از نویسندگان، (۱۳۸۵)، اهدای گامت و جنین در درمان ناباروری، از دیدگاه پزشکی فقهی، حقوق، اخلاقی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی، پژوهشکده ابن‌سینا، تهران، چاپ دوم.
۱۰. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۱۴)، وسائل الشیعه فی تحصیل مسائل الشریعه، مؤسسه آل‌البیت (ع) لاحیاء التراث، قم.
۱۱. شهریار، حمید، (۱۳۸۶)، اهدای گامت و جنین از منظر اخلاق اسلامی، فصل‌نامه‌ی پیش، دوره ی ششم، شماره ی ۶.
۱۲. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۳۸۲)، الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیه، مجمع الفکر الاسلامی، قم.
۱۳. راسخ، محمد و برومند، شیرین (۱۳۹۹)، « حقوق تطبیقی کاهش جنین »، فصل‌نامه‌ی اخلاق و تاریخ پزشکی، دوره ی سیزدهم، شماره ی ۱.
۱۴. رشید پورائی، رویا، شریفی، محمد نادر، رشید پورائی، مینا، (۱۳۹۹)، « بررسی قوانین و مقررات سقط جنین در ایران و اروپا در همه‌گیری کووید ۱۹ »، مجله‌ی دانشگاه علوم پزشکی اراک، دوره ی بیست و سوم، شماره ی ۵.
۱۵. صفار، محمد جواد، (۱۳۸۳)، « قانون نحوه اهدای جنین به زوجین نابارور در بوته نقد و تحلیل »، مجله‌ی تحقیقات حقوقی دانشگاه شهید بهشتی، شماره ی ۳۹.
۱۶. صفائی، سید حسین، امامی، اسد الله، (۱۳۷۲)، حقوق خانواده، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، چاپ سوم.

۱۷. طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۳۷۴)، تفسیر المیزان، ترجمه: سید محمد باقر موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی، تهران.
۱۸. علوی قزوینی، سید علی، (۱۳۷۴)، « آثار حقوقی تلقیح مصنوعی انسان »، فصل‌نامه‌ی مفید، شماره‌ی ۳.
۱۹. علیزاده، عیسی، غریبی، احمد، (۱۳۹۷)، « مطالعه تطبیقی حق حیات جنین در اسلام و غرب »، فصل‌نامه تحقیقات حقوقی، شماره‌ی ۸۳.
۲۰. فیض الهی، نجات، (۱۳۸۹)، اهدای جنین و دیگر روش‌های باروری کمکی در حقوق ایران، انتشارات جنگل، تهران، چاپ اول.
۲۱. قاسم زاده، سید مرتضی، صنعتگر، فاطمه، (۱۳۹۵)، « ماهیت حقوقی جنین آزمایشگاهی »، فصل‌نامه‌ی پژوهش حقوق خصوصی، سال پنجم، شماره‌ی ۱۷.
۲۲. قبله‌ای خویی، خلیل، (۱۳۸۷)، مسائل مستحدثه، جنین، کودکان نامشروع، کودکان بزهکار، توارث در اهدای گامت، تشریح و حجب، انتشارات سمت، تهران، چاپ اول.
۲۳. کاتوزیان، ناصر، (۱۳۷۲)، حقوق مدنی خانواده، شرکت انتشار با همکاری شرکت بهمن برنا، تهران، چاپ سوم.
۲۴. گلباغی ماسوله، سید علی جبار، (۱۳۹۶)، « نظریه داعی بر داعی در بوته تحلیل و نقد »، جستارهای فقهی و اصولی، سال سوم، شماره‌ی ۷.
۲۵. گلباغی ماسوله، سید علی جبار، (۱۳۹۸)، « چیستی شناسی ضمان از منظر فقه شیعه »، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، سال یازدهم، شماره‌ی ۲۰.
۲۶. گلباغی ماسوله، سید علی جبار، (۱۳۹۹)، « واکاوی قالب شناسی ضمان در ادبیات فقه شیعه »، آموزه‌های فقه مدنی، دوره‌ی دوازدهم، شماره‌ی ۲۲.
۲۷. محسنی، محمد آصف، (۱۳۸۸)، سقط جنین در فقه اسلامی، مجموعه مقالات درس گروهی میان رشته‌ای بررسی سقط جنین از منظر پزشکی، حقوقی، فقهی، تهران، چاپ دوم.
۲۸. معین، محمد، (۱۳۷۱)، فرهنگ فارسی معین، انتشارات امیر کبیر، تهران، چاپ هشتم.
۲۹. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه، قم، چاپ چهاردهم.
۳۰. موسوی رکنی، فاطمه السادات، موسوی رکنی، سید محمد هادی، (۱۳۹۳)، « حق حیات جنین نابهنجار از منظر اخلاق انسانی و منافع عمومی »، فصل‌نامه‌ی حقوق پزشکی، سال هشتم، شماره‌ی ۳۱.
۳۱. موسوی خمینی، روح الله، (۱۳۹۲)، تحریر الوسیله، ترجمه: علی اسلامی، دفتر انتشارات اسلامی، قم، چاپ بیست و ششم.
۳۲. نایب زاده، عباس، (۱۳۸۰)، بررسی حقوقی روش‌های نوین باروری مصنوعی، انتشارات مجد، تهران، چاپ اول.
- قانون نحوه اهداء جنین به زوجین نابارور مصوب ۱۳۸۲.
- آیین‌نامه اجرایی قانون نحوه اهداء جنین به زوجین نابارور مصوب ۱۳۸۳.

